

**«ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԻ» ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

ՀԱՅԿ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

«Միաբանել», «միայբանել», «միաբանեցայ», «միաբան եղա» արտահայտությունների շատ անգամ ենք հանդիպում վիմագիր ու մատենագիր (հիմնականում հիշատակարաններում) սկզբնաղբյուրներում: Դրանք մեծ մասամբ նվիրատվական բնույթի հիշատակագրություններ են: Հաճախ նվիրատուները իրենց նվերների (դրամ, կայք՝ անշարժ ու շարժական գույք, ձեռագիր և այլն) դիմաց ստանում էին պատարագ*: Օրինակ՝ Տաթևի վանքի սրահի երկրորդ և երրորդ մույթերը միացնող կամարի վրա կա 3 տողից բաղկացած հետևյալ արձանագրությունը. «ԵՍ ՏԻՐԱՑՈՒ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ԿՐ ՈՒՄՏԻՍ, ՀԱԼԱԼ ԸՆՉԻՑ ԻՄՈՑ ԵՏՈՒ ԸՆԾԱՅՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՔ ՈՒՄՏԻՍ Ի ԿՐ ԽԱՉԻ ՏԱԻԼ ԻՆ Գ ԺԱՄ ԵՏՈՒՆ ԻՆՉ ԱՄԷՆ ՏԱՐԻ...»¹: Նմանատիպ բազմաթիվ արձանագրություններ ու հիշատակարաններ կան, որտեղ նվիրատուն բանաձևված կերպով գրում է, որ «միաբանեցաւ» ինչ-որ վանքի և ստացավ պատարագ**: Սակայն կան նաև այնպիսի նվիրատվական վկայագրեր, որտեղ վանքին տրվում է ինչ-որ ընծա, ու նվիրատուն ստանում է պատարագ, բայց «միաբանել» կամ «միաբանեցայ» արտահայտությունը չկա, ինչպես օրինակ՝ Անիի Մայր տաճարի մի վիմագրում, որտեղ նվիրատուն (անունը եղծված է) իր այգին նվիրում է Սուրբ Կաթողիկեին ու սպասավորներից ստանում պատարագ Վարդավառի տոնին²: Կամ Մատենադարանի 218 թվահամարի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանում (ձեռագրում՝ էջ 78բ). «Ստեփաննոս արգելական եւ երջանիկ ճգնաւոր Քրիստոսի ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիւր աղքատութենէ՝ ի վայելումն կենաց եւ ի յիշատակ հոգւոյ եւ ծնողաց իւրոց, եւ յետ մահունն իւրոյ՝ յով անկանի՝ իւր պատարագ առնէ Կ (60) աւր: Ստացողի սորայ եւ կազմողի ողորմեսցի Տէր Յիսուս Քրիստոս»³: Բնականաբար հարց է առաջանում, թե ինչ կարող են նշանակել «միաբանել», «միաբանեցայ», «միաբան եղա» արտահայտությունները:

* Պատարագի ժամանակ կատարվում էր (նաև՝ ներկայումս) մեղքերի թողության կամ ապաշխարության կարգը, որը նվիրատուներին ապահովում էր մեղքերից ազատում, հետևաբար՝ անդրշիրիմյան կյանքում դրախտային վայելքներին հասու լինելու հնարավորություն:

¹ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1960, էջ 20, արձ. № 26:

** Այս ուսումնասիրության ընթացքում մենք չհանդիպեցինք որևէ հիշատակության, որտեղ լիներ «միաբանեցայ» արտահայտությունը ու նվիրատուն չստանար պատարագ:

² Տե՛ս «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Եր., 1966, էջ 39, արձ. № 108:

³ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», Ա հատոր, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթարյան, Եր., 1984, էջ 979-980:

«Միաբանել» բառը «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանում բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Միաբանիմ. եցայ. եա՛ց. իլ. (չէզոք): միաբան լինել. միաձայնիլ. ձայնակից լինել. հաղորդ և հաւան գտանիլ. միանալ. յարմարիլ, միաբան և եղբայր գրիլ վանաց, տալով ինչ հոգեբաժին»⁴: Հետաքրքրական է հատկապես «միաբան և եղբայր գրիլ վանաց, տալով ինչ հոգեբաժին» բառակապակցությունը: Մինչ այժմ հայտնի է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին իր պատմության ընթացքում պաշտոնապես չի ունեցել աշխարհիկ միաբանների ինստիտուտը: Այն ավելի շատ բնորոշ էր կաթոլիկ եկեղեցուն, երբ աշխարհիկ անձը որևէ վանքի միաբան չլինելով, հոգևորական էր՝ վանքից ցանկացած պահի հեռանալու իրավունքով: Արդյո՞ք Հայ առաքելական եկեղեցուն ևս բնորոշ էր դա: Այդ հարցին պատասխանելու համար հարկ է մեկ առ մեկ քննել խնդրո առարկային վերաբերող արժեքավոր հիշատակագրությունները: Ինչպես «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի»-ի, այնպես էլ Ստ. Մալխասյանցի բառարանում, իր 3-րդ իմաստով «միաբանել» նշանակում է «3. (Կրօն.) Վանքի միաբան դառնալ: Նա մեր վանքին միաբանեցաւ և բոլոր ունեցածը վանքին նուիրեց»⁵: Նույնիմաստ է նաև Նորայր Բյուզանդացու բացատրությունը. «Միաբանիմ, բ. չ., ռմկ. ոճով՝ միաբան եւ եղբայր գրիլ վանաց, տալով ինչ հոգեբաժին»⁶:

Ինչպես նշեցինք, հռոմեակաթուղիկ եկեղեցուն եղել է աշխարհիկ միաբաններ ունենալու սովորույթը: Այդ մասին մենք իմանում ենք Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում» աշխատությունից: Անդրադառնալով Լևոն Գ թագավորի որդի՝ ապագա Հեթում Բ թագավորին՝ նա գրում է. «Հեթում թագաժառանգ արքայորդին կանուխէն ինքզինքը բարեպաշտական կենցաղի նուիրած էր, առաջնորդութեամբ Լատին կրօնաւորաց, որոնք հաստատուած ու տարածուած էին Կիլիկիոյ մէջ... »⁷:

Սակայն մենք գիտենք, որ կաթոլիկների մոտ վանական միաբանության անդամները իրավունք չունեին վանքի տարածքից իրենց հայեցողությամբ դուրս գալու: Բայց Հեթում Բ-ի պարագայում, բնականաբար, այդ կանոնը խախտվում էր, քանի որ նա իրականացնում էր արքայի պարտականությունները, և իհարկե դա չէր կարող անել վանքի պարիսպներից ներս գտնվելով: Ուստի կրկին դիմում ենք Մաղաքիա Օրմանյանի փաստարկմանը, որն ավելի հավանական ու արժանահավատ է. «Կամ ինքն (Հեթում Բ-ն – Հ. Հ.) Միաբանության երրորդական կոչուած դասակարգին կը պատկանէր, որով վանական կենցաղէ ու սքեմէ ազատ էր, եւ կամ միաբանութեան վարչութիւնն ու պապութիւնը իրեն համար բացառութիւն ըրած էին, որպէսզի անոր ձեռքով աւելի դիւրաւ կարենան հայերու մէջ սողոսկիլ, եւ զանոնք հռոմէադաւանութեան եւ լատինականութեան վաստկիլ»⁸: «Երրորդական» կոչված դասակարգը, որի մասին հիշատակում է

⁴ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հատ. երկրորդ, 1846, ի Կոստանդնուպօլիս, էջ 259:

⁵ «Հայերէն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. երրորդ, Եր., 1944, էջ 320:

⁶ **Նորայր Ն. Բիւզանդացի**, Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ-ժԷ դարուց, ժնեւ, 2000, էջ 509:

⁷ **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, մասն Բ, Ս. Էջմիածին, Եր., 2001, էջ 1996:

⁸ Նույն տեղում, էջ 1997:

հեղինակը, ըստ էության, միաբանի այն տարատեսակն էր, որը և՛ միաբան էր, այսինքն՝ եղբայր էր տվյալ վանքի վանականներին, և՛ վանքից դուրս ապրելու իրավունք ուներ: Կարելի է ենթադրել, որ այդ մարդիկ սովորաբար բարձր խավի ներկայացուցիչներ էին, և հավանական է նաև՝ որ բարերարներ: Սակայն կաթոլիկ եկեղեցու «երրորդական» դասակարգի ներկայացուցիչներից Չեթուն Բ-ն ամուսնացած չէր ու կուսակրոն էր, իսկ հայ առաքելականների շրջանում, բնականաբար, ամեն ինչ չէ, որ նման էր կաթոլիկներին, քանի որ նվիրատու-միաբանյալների թվում բազմաթիվ էին ամուսնացածները: Այսպես, Սյունյաց արքեպիսկոպոս Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի մեջ կա քննարկվող խնդրին առնչվող շատ կարևոր մի տեղեկություն, որտեղ խոսվում է Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Գ-ի՝ Տաթևի վանքին միաբանելու մասին, այնինչ կասկածից վեր է, որ հայոց թագավորը ամուսնացած է եղել. կինը Կեռան թագուհին, կամ kirie, հունարեն՝ տիկին, տիրուհի Աննան էր: Սյունյաց պատմիչը գրում է. «Եւ նորա (Լևոն Գ-ի – Գ. Գ.) ի վաղ ժամանակաց ցանկացող եղեալ միաբանութեան սուրբ և գերափառ ուխտին Տաթևոյ...»⁹: Այս մեջբերումն է հայոց արքայի խոսքը, որում Լևոն Գ-ն ասում է. «Եւ խոստովանող ուղիղ հաւատոյ համագոյ սուրբ Երրորդութեան, Յայս Աստուածընկալ սուրբ ուխտ խնդրեցի լինել միաբան...»¹⁰: Միաբանելով հայոց թագավորը բնականաբար մեծարժեք նվերներ է անում վանքին, որի դիմաց Տաթևի միաբանները պարտավորվում են. «Յաղագս այսր յուսոյ և սիրոյ աստուածագոր թագաւորին եղբայրութեամբս կարգեցաք զոր սրբոյ Չատկի Յարութեան միաշաբթուն յիշատակ նմա, որ կատարեն զպատարագն յամենայն եկեղեցիս անխափան մինչ ի վախճան»¹¹: Իհարկէ, այդ ամենը միայն Տաթևի վանականների հետ եղբայրանալու կամ միաբանելու նպատակ չուներ, և ինչպես նկատել է Մաղաքիա Օրմանյանը, «Լեւոն Եգիպտացւոց հետ խաղաղութիւնը հաստատելէն ետքը, սկսաւ իր մտադրութիւնը դարձնել Չայաստանի կողմը, եւ այնտեղի հետ յարաբերութեանց առիթներ ստեղծել, հարկաւ միեւնոյն դիտումներով, զորս իր մեծ հայրն Լեւոն Բ ալ ունեցած էր, Կիլիկեան թագաւորութիւնը Չայաստանի վրայ ալ տարածել: ...Այդ ընծայաբերութեան բոլոր պարագաները՝ բնիկ Չայոց թագաւորի մը յիշատակը կը նորոգեն Տաթևի մէջ, եւ այս մեզ կը յորդորէ Լեւոնի գործին մէջ բարեպաշտութեան հետ, քաղաքական հեռաւոր տեսակէտ մըն ալ նկատել»¹²: Մատենագրական սկզբնաղբյուրներից մեկը, որը նույնպես առնչվում է ներ խնդրին, Չովհաննես Պլուզ-Երզնկացու «Յաղագս միաբանութեան խրատք ...»-ի բնագրում «առկայ առանձին արտայայտութիւններ են, որոնք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել այդ եղբայրութեան, ինչպէս եւ եղբայրութեան մէջ մտնող տարբեր տարիքի ու տարասեռ

⁹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1912, էջ 434:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 435:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 436:

¹² **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 1974: Լևոն Գ-ի վանքին հեռակա միաբանվելու խնդրին անդրադարձել է նաև Ա. Մանուչարյանը (տես Ա. Մանուչարյան, Վանքին հեռակա միաբանելու սովորույթ միջնադարյան Չայաստանում, «Տարեգիրք», ԵՊՀ աստվածաբանական ֆակուլտետի գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2012, էջ 84-91):

մարդկանց գործունեութեան մասին: Բնագրից պարզ է դառնում, որ եղբայրութեան անդամներ են եղել երկսեռ երիտասարդներ, ծերեր ու մանուկներ: Հետևաբար, կասկածից վեր է, որ եղբայրութեան անդամներ եղել են ոչ միայն հոգեւոր, այլև աշխարհիկ անձեր ...»¹³: Այս փաստը հաստատում են նաև հիշատակարանները. մասնավորապես Ավագ և Համիճա վանքերում արտագրված հետևյալ ձեռագրերինը. «... նաև որք համաւրէն միաբանեալ են սրբոյ ուխտիս (իմա՛ Աւագ վանք – Հ.Հ.) ճգնաւորք եւ միանձունք, ծերք եւ երիտասարդք՝ հանդերձ դասու քահանայից»¹⁴, և «Համիճ. եւ գրեցաւ ի ՈԿԸ. (1219 թ.) թ[ուիս] Հայոց, ...[Ար]դ, աղ[ա]ջեն զամենեսեան յիշեցջիք ի սուրբ յաղաւթս ձեր ... և զայլ միաբան ե[ղ]բարքսս՝ զքահանայսս և զկրաւն[աւ]որսս, և զծ[երսս] և զերիտասարդսս [յիշե]ցէք յաղաւթս ձեր: ...»¹⁵: Ինչպես երևում է վերոբերյալ առաջին հիշատակարանից, վանքին միաբանվում են «ճգնաւորք եւ միանձունք, ծերք եւ երիտասարդք՝ հանդերձ դասու քահանայից», որից հստակ երևում է, որ միաբանների թվում են նաև աշխարհիկ անձինք, իսկ երկրորդ հիշատակարանում աղաչում են հավատացյալներին իրենց աղոթքում հիշել վանքի միաբաններին՝ «զայլ միաբան ե[ղ]բարքսս՝ զքահանայսս և զկրաւն[աւ]որսս, և զծ[երսս] և զերիտասարդսս»: Այս հիշատակարանում նույնպես որպես միաբան եղբայրներ նշվում են լիովին աշխարհիկ մարդիկ: Հետաքրքրական է նաև այս հիշատակությունը. «Նագ՝ ծառայ Աստուծոյ, դուստր Մխիթարա և Շնֆոր տիկնա, զրեաց զինքն միաբան Սուրբ Նշանին, որ յամենայն տարի զայ առաջի Սուրբ Նշանին և բերէ զիւր ընծայն ոչխար ...: Ի թվ. ԶԽԴ. (1295 թ.)»¹⁶: Այս արձանագրությունից կարելի է ենթադրել, որ վանքին ընծա տալուց առաջ պետք էր միաբան գրվել, որպեսզի տեղի հոգևորականությունը թույլ տար դառնալու վանքի նվիրատուն: Հավանաբար, Թորոս խապազը նույնպես միաբանելուց հետո էր թույլտվություն ստացել դառնալու վանքի նվիրատուն. «... Թորոս խապազն, որ եղև միաբան Սուրբ Աստուածամաւրն: Յամեն տարի Ո (600) մ[ոթ]* հաց վանիցն պտղի ե»¹⁷: Կան բազմաթիվ վիմագրեր, որտեղ նվիրատուները իրենց ուղղակի անվանում են միաբաններ, ինչպես օրինակ՝ 1291 թ. գրված հետևյալ արձանագրությունը. «... ԵՍ ԽՈՒՇ | ԻԹ, ..., ՄԻԱՅԲԱՆ ՈՒԽՏԻ ՍՈՒՐԲ ՄԱ | ՄԱՍԱՅ, ԵՏՈՒ ՁԻՍ | ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ... ՄԲ ՆԱՀԱՏԱԿԻՍ ...»¹⁸: Սակայն «միայբան» բառը այս արձանագրության մեջ միանշանակ հասկանալ չի կարելի: Նախ՝ Խուշիթ անձնանունը եկեղեցական չէ, հետևաբար Խուշիթը

¹³ **Էդուարդ Բաղդասարեան**, Յովհաննես Պլուզ-Երզնկացու «Յաղագս միաբանութեան եղբարց» խորատական թուղթը, «Գանձասար» աստուածաբանական հանդես, 2, Եր., 1996, էջ 456: Այդ մասին ավելի վաղ գրել է Լ. Խաչիկյանը (տես Լ. **Խաչիկյան**, Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրությունը (1280), «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1962, էջ 365-377):

¹⁴ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար», կազմեց Ա. Խ. Մաթևոսյանը, Եր., 1984, էջ 13:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 114:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 771:

* ՄՈԹ, 2. Մեծ և խոր փայտէ պնակ. «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Աղ. Մախասեանց, հ. երրորդ, էջ 352:

¹⁷ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար», էջ 109:

¹⁸ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1967, էջ 172, արձ. № 526:

եկեղեցական լինել չի կարող: Խուշիթի անձի ու կարագավիճակի հարցում մեկ այլ վիճակի ճշգրտումներ է կատարում: Պարզ է դառնում, որ Խուշիթը գոնե այդ թվականին եղել է աշխարհիկ, քանի որ Խուշիթի մասին մեզ տեղեկատվություն տվող մեկ այլ արձանագրության մեջ խոսվում է նրա կնոջ՝ Քիմախաթունի մասին (երկու արձանագրություններն էլ 1291 թվականի են). «ԵՍ ԽՈՒՇԻԹ ՈՒՐԱՆՇԱՅԻՆ ՈՐԴԻ, ԱՂՆԻՆ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ ԶԱՅՍԻՆՉ ԵՒ ԵՂԲԱՒԻ ԻՄՈՅ ԴԱԻԹ ՔԱՅԱՆԱԻ ԵՎ ԱՍՈՒԱՆՆՈՒ ԻՄՈ ՔԻՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ...»¹⁹: Ամենայն հավանականությամբ Խուշիթը եղել է.

ա. աշխարհիկ, ապա իրեն նվիրել կրոնավորելուն կամ վանական կյանքին,

բ. Խուշիթը եղել է աշխարհիկ, և որպեսզի իրեն թույլ տան դառնալ նվիրատու, նա ձևականորեն անդամագրվել է կամ միաբանվել է եկեղեցուն,

գ. «միաբանել»-ը այստեղ զուտ նվիրատու լինելու նշանակություն ունի,

դ. չի բացառվում, որ Խուշիթը եղել է շուշտակ* հոգևորական:

Որ վարկածն էլ լինի հավանական, միանաշանակ է, որ «միաբանել» արտահայտությունը իր ենթատեքստում ունի նվիրատվական բնույթ: Այս առումով հետաքրքրական է նաև Դաշքենդ գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցու հետևյալ վիճակագիրը.

«... ՄԵՔ ՄԻԱԲԱՆ ԵՂԲԱՐՔԻՍ ՈՅԱՆ ՈՒ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՅԱՆԵՍ, ՍԱԲԱԼԱՆ, ԱԼԱՔԻՍԻՈՍԵՐ :Բ: ԱՍՈՒՄԻՆՔ ՄԵՐ ՄԱՍՏԻԿԻՆ, ՇԱՅՆԱՐԽԱԹՈՒՆ, ՄԱՍԽԱԹՈՒՄ, ԽԱՅՐ ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՎԱԹՈՂԻԿԵՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ ՅՈՐՈՒՄԵՐ»²⁰:

Այստեղ նշվում են միաբան եղբայրները, որոնք ինչպես պարզվում է արձանագրությունից, ունեն կին: Այս համատեքստում տվյալ արձանագրության մասին նույնպես կարելի է առաջ քաշել վերը քննված արձանագրությանը վերաբերող վարկածները²¹:

Յետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ «միաբանել» բառով նվիրագրերը հատկապես սկսում են շատանալ 13-15-րդ դարերում²²: Ինչպես հայտ-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 172, № 527:

* Շուշտակ հոգևորական են անվանում այն հոգևորականներին, որոնք մինչև հոգևոր ասպարեզ մտնելը եղել են ամուսնացած, վարել են աշխարհիկ կյանք և կողակցի մահից հետո միայն իրենց անձը նվիրել կրոնավորելուն:

²⁰ «Դիվան Յայ վիճակագրության», պրակ IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1973, էջ 315, № 1294: Այս արձանագրության թվագրման հարցում կա թյուրիմացություն: Յրատարակիչը գրում է, որ վիճակագիրը արձանագրվել է 1287 թ. առաջ, ապա նշում է, որ արձանագրության մեջ հիշատակվող կաթողիկոսը 1293-1307 թթ. կառավարած Գրիգոր Անավարզեցին է: Յետևաբար, արձանագրությունը պետք է գրված լինի կաթողիկոսի կառավարման տարիներին և ոչ 1287 թ.-ից առաջ:

²¹ Այս բնույթի արձանագրությունները, որոնց մեջ հիշատակվող մարդիկ «միաբանել» են ինչ-որ վանքի, շատ են, բայց որևէ էական մանրամասն, որը կարող է հավելյալ ճշգրտում մտցնել քննվող հարցում, չունեն: Որպես այդպիսի նվիրագրերի օրինակ կարելի է համարել արձ. № 96 («Դիվան Յայ վիճակագրության», պրակ VI, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Յո. Ջանվուլադյան, Եր., 1977, էջ 50), արձ. № 99 (նույն տեղում, էջ 51), արձ. № 130 (նույն տեղում, էջ 66), արձ. № 186 (նույն տեղում, էջ 89), արձ. № 249 (նույն տեղում, էջ 122):

²² Է. Բաղդասարյան, Ակնարկ Յայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների, «Յայոց եկեղեցի և պետություն միջազգային գիտաժողովի

նի է, այդ շրջանում լայնորեն սկսում է տարածում գտնել «պարոնտերոթյան» երևույթը: Պատճառը հայ առևտրականների ու ազնվականների՝ եկեղեցու հովանավորությամբ օտար զավթիչներից իրենց ունեցվածքը փրկելու ցանկությունն էր: Հայ պետականության անկումից հետո, եկեղեցին հոգևոր գործառույթից բացի, իր վրա էր վերցրել նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերը տնօրինելու պարտականությունը: Հաշվի առնելով այն, որ եկեղեցու պաշտոնյաներն ու նրանց կալվածքներն ազատված էին մի շարք հարկերից ու տուրքերից, հայ իշխանական տների ներկայացուցիչները վանքերի իրավասության տակ էին դնում իրենց անձնական կալվածքները՝ դրանց վրա կարգելով մերձավորների: Վերջիններս կրում էին «պարոնտեր» կոչումը, այսինքն՝ և՛ պարոն էին (աշխարհիկ իշխան), և՛ տեր (հոգևոր առաջնորդ)²³: Հատկապես 14-15-րդ դդ. «պարոնտիրական» բազմաթիվ համակարգեր են ստեղծվում Սյունիքում, Երզնկայում, Վասպուրականում, Արցախում և այլուր: Ըստ պրոֆեսոր Է. Բաղդասարյանի՝ հայ եկեղեցու և Կիլիկյան հայկական թագավորության վերաբերմունքը «պարոնտիրության» նկատմամբ ընկալվում է իբրև «յուրօրինակ դաշինք հայ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև և միջոց է՝ ստեղծված պայմաններում ինչ-որ չափով պահպանելու հայ ավատատիրության իրավունքները»²⁴: Աշխարհիկ ավատատերերը, չկարողանալով պահպանել իրենց տիրույթները, «...ընդունում էին հոգևոր աստիճան և տիրույթներն էլ ձևականորեն եկեղեցուն նվիրում: Մինչդեռ իրականում այդ տիրույթների հետ վարվում էին նախկին ավատատիրական իրավունքով»²⁵: Ամենայն հավանականությամբ այդ է պատճառը, որ «միաբանել» բառով արձանագրությունները հատկապես շատ են Սյունիքում, Արցախում, Լոռիում, Տավուշում, որտեղ պահպանվել էին վերոնշյալ դարերում իշխանական-մելիքական տոհմերն իրենց իշխանություններով: Կարող է, իհարկե, հարց առաջանալ. արդյո՞ք մեծ թիվ կազմող «միաբանեալ» կանայք նույնպես եղել են պարոնտերեր կամ իշխանական կարգավիճակ ունեցել: Այս դիտարկմանը ի պատասխան կարելի է բերել հետևյալ նվիրագիրը. «**ԱՆԼՈՒԱՄԲ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԼՊԱՆՏՐՈՆ ԽԱԹՈՒՆՆ՝ ՀԱՐՍՆ ԳԱՐԲԱՆԵՑԵԱՑ, ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՐ ՎԱԶԷ ԵՒ ԾԻԹԼԱԽԱՆ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՆ ՀԱՂԲԱՍԱ ԵՒ ՆՈՒԻՐԵՑԻՆ ԸՆԾԱՅՍ ՄԲ ՆՇԱՆԻՍ...**»²⁶: Այստեղ հստակ երևում է, որ հուշաքը կին է, նրան դիմել են պարոն տիտղոսով, որով սովորաբար դիմում էին արական սեռի իշխանազուհներին, և կնոջ՝ որպես իշխան հանդես գալու երևույթը այնքան էլ սակավադեպ չէր տվյալ դարաշրջանում: Մասնավորապես կարելի է հիշատակել աթաբեկ Իվանե Ջաքարյանի տղա Ավագ

նյութեր», Եր., 2000, էջ 100:

²³ Տե՛ս **Շահէ քահանա Հայրապետյան**, 1441 թվականին կաթողիկոսական աթոռի փոխադրումը Վաղարշապատ, որպես Հայոց պետականության վերահաստատման պատմական նախապայման, «Հայոց եկեղեցի և պետություն միջազգային գիտաժողովի նյութեր», Եր., 2000, էջ 130-131:

²⁴ Տե՛ս **Է. Բաղդասարյան**, Ակնարկ Հայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների, էջ 102-103:

²⁵ **Ներսես Շնորհալի**, Թուղթ ընդհանրական, աշխատասիրությամբ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Եր., 1995, էջ 25:

²⁶ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ IX, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղումյան, Եր., 2012, էջ 200, արձ. № 379:

Ձաքարյանի դուստր՝ «պարոն» տիտղոսը կրող Խոշաքին²⁷: Որպես վերը նշված տեսակետի հիմնավորում կարելի է բերել նաև Հոռեկա վանքի 13-րդ դարի երկրորդ կեսի հետևյալ արձանագրությունները.

«ՁՄԻԱԲԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՅ ՉՍԱՐԳԻՍ ՁԻՇԽԱՆ ԼՆԱՑԵԼԱ ՈՐԴԻՆ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՄ. ԵՒ ՉԱՍԽՈՒՄԻՆ ԵՒ ՉՈՐԴԻՍՆ ԻԻՐ»²⁸:

Հետաքրքիր վիճաբան է նաև Գոշա վանքի արձանագրություններից մեկը, որի թվագրումը կարելի է կատարել Վրթանես վանահոր կառավարման՝ 1240-50-ական թթ. տարիներով.

«Ես Ջերգամ և որդի իմ Ղարաք միաբանեցաք սուրբ ուխտիս.տեր Վրդանես իւր կամաւ գժամատունն ինձ երեստ և ես իմ հալալ արդիւնն ընձա բերի սուրբ աթոռոյս ...»²⁹:

Արձանագրությունից պարզվում է, որ Ջերգամն իր որդի Ղարաքի հետ դարձել է միաբան-նվիրատու, ուստի Վրթանես վանահայրը նրան է սովել ժամատունը: «Ջժամատունն ինձ երեստ» արտահայտությունը շատ հետաքրքրական է: Այն, ըստ մեզ, կարող է ունենալ հետևյալ բացատրությունը. նվիրատուն փաստորեն ստացել է եկեղեցու ժամատուն-գավթում թաղվելու իրավունք, որին, ինչպես գիտենք, արժանանում են միայն հոգևորականները, վանքին հովանավորող իշխանները, իշխան-պարոնտերն ու երբեմնի հարուստ առևտրականները: Ինչպես արդեն նշել ենք, արձանագրությունը գրված է 1240-50-ական թթ., երբ արդեն տեղի էր ունեցել մոնղոլ-թաթարների արշավանքը, Ձաքարյաններն ու իրենց վասալները բավականին թուլացել էին, որը, բնականաբար, պետք է հանգեցներ «պարոնտերություն» երևույթի տարածմանը և եկեղեցական ու պետական պաշտոնեության սերտաճմանը: «Պարոնտերության» երևույթի ու «միաբանել» արտահայտության միջև առկա հնարավոր կապն է մատնացույց անում նաև Հաղարծինի վանքի 13-րդ դարավերջի հետևյալ վիճաբանը.

«ՊԱՐՈՆՆ ՅԱՍԱՆ ... Ո ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻ ՄԵԾԱԻ ԱՐԴԵԱՄԲ ... ՄԻԱԲԱՆԵՑԻԱԻ ... ՈՐՊԵՍ ԵՒ ՆԱԽՆԻՔ ԻԻՐ ...»³⁰:

Իհարկե, պարտադիր պայման չէ այն հանգամանքը, որ «միաբանել» բառն անպայման պետք է նշանակի պարոնտեր, քանի որ շատ դեպքերում այն զուտ նվիրատու իմաստն է պարունակել. որ միաբանվողները երբեմն եղել են միայն նվիրատուներ, հիմնավորվում է Գոշավանքի կամ Նոր Գետիկի վանքի հետևյալ վիճաբանով. «... ԵՍ ԳՈՅԱՐԻ ԽԱԹՈՒՆՍ ԸՆԴ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆԻ ԵՏՈՒ ՁԻՍ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻ ԱՁԱՍ ...»³¹: Այստեղ շատ հստակ երևում է, որ Գոհարխաթունը նկատի ուներ իր առաջին նվիրատուները՝ ասելով. « ԵՏՈՒ ՁԻՍ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻ ԱՁԱՍ »: Այդ տեսակետը հավելյալ հիմնավորում է նաև մյուս արձանագրությունը. «ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՑԻՆ Ի ՏՐ ԱՌԻԱՋԻՆ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՄԵՐ՝ ԱԼՓԼԱՍԼԱՆ ԵՒ ԳՈՅԱՐ ԽԱԹՈՒՆՆ...»³²: Այստեղ խոսվում է արձանագրության մեջ հիշատակված

²⁷ Տե՛ս «Չագավանքի ժողովը և իր կանոնքը», առաջաբանը և թարգմանությունը Ս. Մխիթարյանի, «Հայ Աստվածաբան», Եր., 2013, էջ 103:

²⁸ «Դիվան Հայ վիճաբության», պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1982, էջ 103, արձ. № 324:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 183:

³⁰ «Դիվան Հայ վիճաբության», պրակ VI, էջ 50, արձ. № 97:

³¹ Նույն տեղում, էջ 76, արձ. № 151:

³² «Դիվան Հայ վիճաբության», պրակ VI, էջ 77, արձ. № 153:

անձանց առաջին անգամ արած նվիրատվության մասին: Բայց հավանա-
կան է, հաշվի առնելով բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրություններ-
ը, որոնք «միաբանել» բառը չունեն, որ միաբանվել կարող էին հիմնակա-
նում ազդեցիկ մարդիկ՝ իրենց ընտանիքի անդամներով (մայր, կին, եղ-
բայր և այլն), նվիրատվությունը ստացող վանքի հովանավորները, որոնք
հաճախ այդ վանքի պարոնտերերն էին: Այս առումով հետաքրքրական է
նաև նույն Գոշավանքում Թաղարտերի թողած վկայագիրը, որում նա միա-
բանվում է իր տոհմի կողմից գնված՝ գանձագին հայրենի եկեղեցուն:

«ԵՄ ԹԱՂԱՐՏԵՐՍ, ՈՐԴԻ ԾԱՐԻՆ, ԹՈՌԻՆ ՊԱՐՈՆ ՈՒՄԵԿԻՆ
ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ ՍԲ ՈՒՄՏԻՆ ԳԵՏԿԱՅ՝ ՄԵՐ ԳԱՆՁԱՅԳԻՆ ՀԱՅՐԵՆԻԻ
ԵԿԵՂԵՑՈՅԱՍ ...»³³:

Մեր կողմից արժարժվող խնդրի շրջանակներում բավականին հե-
տաքրքիր են նաև Գոշավանքի № 198 և № 208 արձանագրությունները, ո-
րոնցից առաջինում հիշատակվում է Հարթ* միաբանը, որը դարձել է նվիրատու
ու ստացել պատարագ. «ԵՄ ՀԱՐԹ ՄԻԱԲԱՆ ՍԲ ԱՍՏԱԾՆԻՍ ԷՏՈՒ ...»³⁴, իսկ
երկրորդում ոմն Գրիգոր, ինչպես ինքն է նշում, «ՄԻԱԲԱՆ ԱՅՍՍ
ԵԿԵՂԵՑՈՅ», այսինքն՝ այդ եկեղեցու միաբան, նույնպես կատարել է նվի-
րատվություն: Ապա նա գրում է. «ԻՄ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՀԱՐԹ ՈՂՈՐՍԵՐՑԱԻ ...»³⁵:
Ամենայն հավանականությամբ երկու արձանագրություններում էլ խոսվում
է նույն Հարթի մասին (զուտ ժամանակային առումով ևս մոտ են՝ հաշվի
առնելով 14-րդ դարի գրատեսակը), որը առաջին արձանագրության մեջ ի-
րեն վստահորեն անվանում է վանքի միաբան, իսկ երկրորդում մատնա-
նշվում է նրա տիտղոսը՝ պատրոն: Արձանագրությունը կիսատ է, սակայն
որպես շարունակություն կարելի է ենթադրել, որ Հարթը հավանաբար պա-
տարագ է տալիս Գրիգորին, որի իրավունքը տվյալ պարագայում կարող
էր ունենալ միայն վանքի վանահայրը կամ պարոնտերը: Այս արձանագ-
րությունը եզակի չէ իր բնույթով: Այսպես, Սանահնի վանի վիմագրերից մե-
կում հանդիպում ենք հետևյալ կարևոր տեղեկությանը.

«Ի ԹՎԻՄ ԶԺԴ (1265): ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՄ՝ ԱԲՐԱՅԱՍ, ՓՈՒԿՉԻՆ ՈՐԴԻՆ,
ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՆԻՍ ԱՐՁՈՅՆ ԵՒ ՄԵՐՈՐԴԻՆ՝ ՔԱՐԱՄՆ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՄԵԾ
ՅՈՒՄՈՎ Ի ՍԲ ԱՆՍՈՒԱԾԱԾՆԻՍ ԵՒ ՏՈՒԱՔ ԱՐԴԻՆՍ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ:
ՄԻՍԵԻՆՆ ՇՈԹԼՈՒԿԱ ՈՐԴԻՆ, ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԷՏՈՒՆ ՄԵՁ Գ (3) ՊԱՏԱՐԱԳ
Ի ՏԱԻՆԻ ԱԲՐԱՅԱՍՈՒ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱ...»³⁶:

Նման վավերագրերի շարքում տվյալ արձանագրությունը անսովոր է
այն իմաստով, որ տրված նվերների դիմաց պատարագաժամերը սահմա-
նում է ոչ թե վանահայրը կամ վարդապետը, այլ «Շոթոռկա որդի Սիմեո-
նը», որը հոգևոր կոչում չունի, աշխարհիկ անձ է: Այս հանգամանքը Կ. Ղա-
ֆադարյանը բացատրում է այն բանով, որ ազնվական ծագում ունեցող
Շոթոռկա որդին «Սանահնում եղել է իշխանավոր», և վանահոր բացակա-

³³ Նույն տեղում, էջ 78՝ արձ. № 156, նմանատիպ է նաև՝ էջ 85, արձ. № 177:

* Հարթը եկեղեցական անուն չէ: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ ծագում է արաբերենից ու
նշանակում է կտրիճ, քաջ (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձնունների բառարան, հ. Գ,
Եր., 1946, էջ 62):

³⁴ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 92, արձ. № 198:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 96, արձ. № 208:

³⁶ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ IX, էջ 86, արձ. № 145:

յության դեպքում նրան իրավունք է վերապահվել վճիռներ կայացնելու միաբանների հետ:

Այս վիճադից ևս պարզ է դառնում, որ պարոնտերության երևույթը արդեն բավականին զարգացած էր, ուստի պատրոն Չարբի դեպքը եզակի չէր: Այն, որ վանահոր տեղը վճիռներ է արձակել աշխարհիկ անձը, մեծ տարածում է գտել հետագա դարերում, մասնավորապես՝ Կիլիկիայում ու Երուսաղեմում*:

Ինչպես նշեցինք, «պատրոն» բառը տիտղոս է, որը նշանակում է, ըստ Աճառյանի, «միջնադարյան իշխանական մի աստիճան, ֆրանս. Պատրիկ, պաշտպան, պետ»³⁷: Իսկ բրիտանական «Oxford» բառարանում՝ հովանավոր, գործատու, ղեկավար³⁸: Կարելի է ենթադրել, որ պատրոն ասելով հասկացել են նաև պարոնտեր: Այս խնդրի լուսաբանման հարցում կարևոր է № 214 վիճադիրը, որտեղ խոսվում է պատրոն Արտավազի՝ Նոր Գետիկի այդ ժամանակվա հովանավոր-իշխանի մասին³⁹:

Այսպիսով, վերը ասվածից կարող ենք եզրակացնել.

ա. Որոշ դեպքերում «միաբանել» եզրը զուտ նվիրատու, վանքին օգտակար լինելու իմաստը ուներ:

բ. Մի շարք սկզբնաղբյուրներից հստակ երևում է, որ տվյալ վանքի վանահայրը, ինչ-որ կերպ իրավական տեսք է տվել այդ գործընթացին՝ նվիրատուներին «եղբայր», «միաբան» գրելով, որը անուղղակիորեն հիշեցնում է «աշխարհիկ միաբանների» երևույթը կաթոլիկ եկեղեցում: Պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ «միաբանեցայ» բառը վիճադրերում ու հիշատակարաններում ամենավաղը հանդիպում ենք Մորո Ձորո վանքի № 263 վիճագրում՝ թվագրված 1197-1213 թթ.⁴⁰: Այսինքն՝ այդ ժամանակ Բագրատունյաց թագավորությունը վաղուց գոյություն չուներ, Ջաքարյանները թեև վերանվաճել էին Մեծ Չայքի զգալի հատվածը, բայց երկրի մի խոշոր մասը շարունակում էր մնալ մահմեդական տիրակալների իշխանության տակ: 12-15-րդ դարերում «միաբանեցայ» եզրով նվիրագրերը շատանում են: Չարկ է ասել, որ միանշանակ չի կարելի պնդել, որ «միաբանել» բառը օգտագործում էին միայն պարոնտերերը, բայց քննված վիճադրերից ելնելով, կարելի է ենթադրել, այդ եզրույթի շատանալը վկայում է «պարոնտերության» ինստիտուտի ավելի զարգացած փուլ թևակոխելու մասին, ու այս համատեքստում «միաբանվող»-ներին կարելի է համարել միջանկյալ մի փուլի ներկայացուցիչ՝ դեպի պարոնտերություն գնացող*:

---

* Արժարժվող խնդրի շրջանակներում կարելի է բերել հետևյալ օրինակը. «... Լեոնարդոսի եւ Ազարիայի մեջեւ կատարուած բանակցութիւնք մինչեւ 1585 շարունակեցին, թեպէտ մանրամասնութիւնք մեզի անժանօթ կը մնան, այլ Գրիգոր սարկաւազ կը վկայէ, թէ միայն յետ յոյժ մտածութեան եւ զրուցից բազում անգամ ի հետ պարոնտեր Սիդովնայ եպիսկոպոսին ...» (**Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, նշվ. աշխ., էջ 2660):

³⁷ **Չր. Աճառյան**, Չայքերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Եր., 1977, էջ 54:

³⁸ Տե՛ս «The Oxford Dictionary of Byzantium», Alexander P. Kazhdan, Volum 3, New York. Oxford, Oxford University Press, 1911, s. 1602:

³⁹ Տե՛ս «Դիվան Չայ վիճագրության», պրակ VI, էջ 98, արձ. № 214:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 140, արձ. № 263:

* «Միաբանեալ» նվիրատուների երևույթը նկատել է պ.գ.թ. Գ. Սարգսյանը, ում առաջարկով էլ ձեռնարկել ենք սույն հոդվածը:

Բանալի բառեր – «միաբանել», նվիրատու, «աշխարհիկ միաբանների» ինստիտուտը, «եղբայրներ», ցարրներ

АЙК АКОПЯН – Институт «светских монахов» в средневековой Армении. – В эпиграфических и библиографических источниках многократно встречаются такие обороты, как «присоединиться [к монастырской братии]», «вступить в братию». Этому чрезвычайно интересному явлению и посвящена статья. В некоторых случаях упомянутыми выражениями обозначались лица, которые сделали монастырю какой-то дар и в будущем будут ему полезны. Судя по ряду источников, настоятель монастыря давал дарителям определённый правовой статус, оформлял их как особого рода «братьев», т. е. членами братии, «монахами». Такие случаи напоминают институт «светских монахов», имевший место в католической церкви. В XII–XV веках количество источников, упоминавших тех, кто «стал членом братии», возросло. Эпиграфический материал даёт основание утверждать, что в ту эпоху довольно широкое распространение получили «парон-теры», как именовали феодалов-церковников. Можно сказать, что институт «братьев» представляет собой переходную стадию перед приобретением «паронтерства».

Ключевые слова: присоединиться [к монастырской братии], даритель, институт «светских монахов», «братья», парон-тер

НАУК НАКОBYAN – The Institute of “Worldly Monks” in Medieval Armenia. – Expressions like “*miabanel*” (“to join the monastery community”), “*miabanecay*”, “*miaban egha*” (“I joined” or “I became a member of monastery community”) often occur in epigraphic texts and manuscripts. This phenomenon is of great interest, and this article is an attempt to arrive at some conclusions concerning this item:

- a. in some cases the notion “*miabanel*” expresses the meaning of presenting anything to a monastery, to be useful for it,
- b. it is obvious from some sources that probably the head-priest of the monastery in some way gave a legitimate status to the process of presenting, while presenters acquired the status of a “brother” or of a monk (“*miaban*”), which slightly reminds the institute of a “worldly monk” of the Catholic church.

In the 12-15th centuries gift-inscriptions containing the term “*miabanecay*” become even more frequent. It is important to note that the word is not used exclusively by “*paronters*” (clergymen-feudals) but by ordinary people as well. Nevertheless, the examined sources witness that the institute of “*paronters*” in that period underwent evolution to a more complicated level and in this sense “*miaban*” may be considered as a representative of a medium stage leading to the status of a feudal.

Key words – to join the monastery community, presenting anything (donator), institute of “worldly monks”, status of a “brother”, “*paronters*” (clergymen-feudals)